

ПРОСОПОГРАФІЧНИЙ ПОРТРЕТ ІСТОРИКІВ ІМПЕРАТОРСЬКОГО ВАРШАВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ (1869–1915 рр.)

У ході дослідження проаналізовано специфіку особового складу й особливості професійних взаємовідносин між істориками – співробітниками кафедр російської та загальної історії Імператорського Варшавського університету, а також визначено основні шляхи їх комплектування. Окрему увагу приділено з'ясуванню ролі цього вищого навчального закладу в академічних кар'єрах його викладачів.

Історіографія історії вищої школи в Росії має ґрунтовну традицію, яку створювали науковці багатьох поколінь. Проте чимало її аспектів досліджено лише частково, зокрема й минуле Імператорського Варшавського університету. На відміну від російських, польські автори довго оминали увагою детальне вивчення історії цього навчального закладу. Як писав відомий польський історик І.Ігнатович, Варшавський університет не викликав симпатій поляків, котрі пам'ятали, що виник він на місці ліквідованої в 1869 р. головної школи і вбачали в ньому лише інструмент російщення краю. На відміну від Варшавського королівського університету (1816–1831 рр.) та Варшавської головної школи (1862–1869 рр.), місцевий імператорський університет (1869–1915 рр.) трактувався як чужорідний організм, елемент завойовницької, ворожої державної машини¹. Саме тому дослідники вивчали переважно ті періоди історії вишу, в яких він функціонував як суто польський навчальний заклад².

Ситуація змінилася лише на початку 1980-х рр. із виходом двотомника «Історія Варшавського університету», два розділи якого присвячувалися саме російському періоду³. Аналізуючи сучасний стан розвитку історіографії, слід зауважити, що як польські, так і російські науковці перейшли на якісно новий рівень у вивченні минулого цього навчального закладу. Насамперед виокремимо праці Л.Блащика⁴, Й.Шиллер⁵,

* *Баженова Ганна Юрїївна* – кандидат історичних наук (м.Київ).
E-mail: bagenova_a@inbox.ru

¹ *Ihnatowicz I.* Uniwersytet Warszawski w latach 1869–1899 // *Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1807–1915* / Red. S.Kieniewicz. – Warszawa, 1981. – S.378.

² Утім, свого часу усе ж таки вийшло друком кілька поважних праць з історії Імператорського Варшавського університету. Серед них виокремимо статті С.Брауна, Ц.Орліковської та І.Ігнатовича (див.: *Braun J.* Położenie i ruch organizacyjny młodzieży akademickiej na Uniwersytecie Warszawskim w latach 1890–1904 // *Roczniki Uniwersytetu Warszawskiego*. – 1963. – T.IV. – S.23–105; *Orlikowska C.* Z dziejów kształcenia biologów polskich. Działalność pedagogiczna i naukowa przyrodników rosyjskich na Cesarskim Uniwersytecie Warszawskim w latach 1869–1915 // *Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej*. – 1962. – Ser.B, zes.6. – S.113–149; *Ihnatowicz I.* Utworzenie Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego w roku 1869 // *Roczniki Uniwersytetu Warszawskiego*. – 1972. – T.12. – S.55–70).

³ *Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1807–1915*. – S.378–564.

⁴ *Błaszczak L.T.* Filologia klasyczna na Uniwersytecie Warszawskim w latach 1816–1915. – Cz.I–II. – Warszawa, 1995–2003.

⁵ *Schiller J.* Powstanie Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego w świetle badań archiwalnych // *Rozprawy z Dziejów Oświaty*. – 2002. – T.XLI. – S.93–127; *Eadem.* Uniwersytet Warszawski – czy uniwersytet i czy w Warszawie? // *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*. – 2005. – №3/4. – S.25–58; *Eadem.* Materiały do dziejów Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego w Rostowie nad Donem // *Nauka Polska, jej Potrzeby, Organizacja i Rozwój*. – 2005. – №XIV (XXXIX). – S.237–245; *Eadem.* Profesorowie Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego wobec wydarzeń rewolucji 1905 roku // *Rozprawy z Dziejów Oświaty*. – 2008. – T.XVII (XLII). – S.75–97 та ін.

Е.Тилінської⁶, С.Парки⁷, М.Пашковської⁸, а також А.Іванова⁹, А.Данилова¹⁰, С.Михальченко¹¹ та К.Краковського¹², які стали добрим підґрунтям для подальшого студіювання історії вишу. Одним із перспективних напрямів таких досліджень вважаємо створення просопографічного портрету викладачів цього навчального закладу.

Творення колективного портрету певної спільноти потребує насамперед чітко визначених критеріїв добору досліджуваної групи осіб і засад її аналізу¹³. Однак, слід констатувати, що виокремлення кола істориків серед викладачів університету виявилось складним завданням, оскільки не завжди (хоча і як правило) на двох історичних кафедрах працювали вчені, котрих можна назвати істориками. Серед них, зокрема, науковці, праці яких не були суто історичними (Ю.Ковалевський). Водночас на інших кафедрах історико-філологічного та правничого факультетів зустрічаємо викладачів, котрі значною мірою займалися «чистою» історією. Насамперед це співробітники кафедр слов'янської філології, історії російського права та історії слов'янських законодавств (серед них О.Погодін, В.Макушев, Д.Самоквасов, Ф.Леонтович, Ф.Зігель та ін.). З огляду на це виникло запитання: яку позицію взяти за точку відліку перед початком дослідження? Ми вирішили піти шляхом Л.Блащика, котрий, досліджуючи історію класичної філології у Варшавському університеті, змалював просопографічний портрет викладачів класичного відділення, тобто працівників кафедр грецької та римської філології¹⁴. За аналогією, для створення колективного портрету істориків ми вирішили проаналізувати біографії всіх викладачів (пере-

⁶ *Tylińska E.* Życie codzienne studentów Cesarskiego Uniwersytetu w Warszawie (1869–1904) // *Rozprawy z Dziejów Oświaty.* – 2000. – Т.XL. – S.23–58.

⁷ *Parka S.* Stopnie naukowe w Cesarskim Uniwersytecie Warszawskim (1869–1915) // *Ibid.* – 2000. – Т.XXXIX. – S.129–146; *Eadem.* Kształcenie kadry naukowo-dydaktycznej i system nadawania stopni naukowych na Uniwersytecie Warszawskim w latach 1869–1915. – Warszawa, 2001 (рукопис кандидатської дисертації) та ін.

⁸ *Paszkowska M.* Z dziejów wydziału prawa Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego (1869–1915) // *Studia Iuridica.* – 2003. – Т.XLII. – S.151–161.

⁹ *Іванов А.Е.* Варшавський університет в кінці XIX – на початку XX століття // Польські професори і студенти в університетах Росії (XIX – початок XX в.): Конференція в Казані 13–15 жовтня 1993 г. – Варшава, 1995. – С.198–205; *Его же.* Русский университет в Царстве Польском: Из истории университетской политики самодержавия: национальный аспект // *Отечественная история.* – 1997. – №6. – С.23–33.

¹⁰ *Данилов А.Г.* Університет: Варшава – Ростов-на-Дону (1915–1917) // *Российские университеты в XVIII–XX веках.* – 2000. – Вып.5. – С.123–145; *Его же.* Интеллигенция Юга России в конце XIX – начале XX века. – Ростов-на-Дону, 2000; *Его же.* Ростовский период в истории Варшавского университета (1915–1917 гг.) // *Вопросы истории.* – 2011. – №9. – С.86–97.

¹¹ *Михальченко С.И.* Императорский университет в Варшаве: проблемы польско-российских взаимоотношений (1869–1915) // *Polska w Rosji – Rosja w Polsce: Stosunki polityczne.* – Poznań, 2003. – S.85–95; *Его же.* Юридический факультет Варшавского университета: 1869–1917: Краткий исторический очерк. – Брянск, 2000; *Его же.* Историко-филологический факультет Варшавского университета: 1869–1917: Очерк истории кафедр. – Брянск, 2005.

¹² *Краковский К.П.* Нить времени (Биографии преподавателей юридического факультета Варшавского – Донского – Ростовского университета). – Ростов-на-Дону, 2003; *Его же.* Нить времени (История юридического факультета Варшавского – Донского – Ростовского университета). – Ч.2. – Т.1: 1808–1924 гг. – Ростов-на-Дону, 2005; *Его же.* Нить времени (История юридического факультета Варшавского – Донского – Ростовского университета). – Ч.2. – Т.2: 1924–2005 гг. – Ростов-на-Дону, 2005.

¹³ Див.: *Verbouen K., Carlier M., Dumolyn J.* A short Manual to the Art of Prosopography // *Prosopography Approaches and Applications: a Handbook* / Ed. by K.S.B.Keats-Rohan. – Oxford, 2007. – P.35–69.

¹⁴ *Błaszczak L.T.* Filologia klasyczna na Uniwersytecie Warszawskim w latach 1816–1915. – Cz.II: 1862–1915. – Warszawa, 2003. – S.187–199.

дусім за допомогою формулярних списків), які працювали на кафедрах російської та загальної історії. Зауважимо, що практично всі ці особи мали ступені магістра чи доктора історії й творили кістяк колективу істориків університету. Створення такого портрету, на нашу думку, може стати ґрунтом для всебічного дослідження історії за межами історичного відділення історико-філологічного факультету.

Загалом протягом 46-річного періоду функціонування університету через дві історичні кафедри пройшло шістнадцять професорів та доцентів¹⁵. Серед них – Юзеф Ковалевський, Адольф Павінський, Петро Люперсолський, Микола Кареев, Микола Любич, Григорій Зенгер, Дмитро Петрушевський, Леонід Беркут (кафедра загальної історії); Адріан Копилов, Микола Арістов, Микола Барсов, Олександр Нікітський, Дмитро Цветаєв, Іван Філевич, Іван Козловський та Григорій Писаревський (кафедра російської історії). Слід зазначити, що деякі професори факультету поєднували викладання на рідних кафедрах зі спорадичними курсами лекцій на кафедрі загальної історії. Це були Костянтин Грот, Федір Вержбовський (кафедра слов'янської філології) та Левон Мсеріанц (кафедра порівняльної граматики слов'янських та інших споріднених мов)¹⁶. Частково до них можна зарахувати також Г.Зенгера, оскільки на кафедрі загальної історії він працював менше року й уже 1886 р. перейшов на кафедру римської філології, де залишався до призначення куратором Варшавського навчального округу (1900 р.)¹⁷. Проте вважаємо за доцільне розглядати постать Г.Зенгера у гроні тих осіб, які постійно працювали на історичних кафедрах.

За весь період існування університету ротація кадрів на двох досліджуваних кафедрах була відносно незначною. Із працівників Варшавської головної школи до нового закладу перейшли ординарний професор Ю.Ковалевський, в.о. ординарного професора А.Копилов і в.о. доцента А.Павінський¹⁸. Останнього зобов'язали протягом двох років опанувати російську мову, а за три – здобути сту-

¹⁵ Статутом Варшавського університету від 1869 р. на історико-філологічному факультеті передбачалося дев'ять кафедр: філософії, грецької словесності, римської словесності, порівняльної граматики слов'янських та інших споріднених мов, російської і церковнослов'янської мов та історії російської літератури, історії загальної літератури, слов'янської філології, загальної історії та російської історії. Як бачимо, подібно до інших університетів імперії у Варшаві не створили кафедр, які б ураховували національну специфіку цього регіону, а саме історії Польщі та історії польської літератури, які існували у Варшавській головній школі (див.: Устав Императорского Варшавского университета // Журнал министерства народного просвещения. – 1869. – Июнь. – С.126–127; *Braun J. Położenie i ruch organizacyjny młodzieży akademickiej na Uniwersytecie Warszawskim...* – S.30).

¹⁶ Российский государственный исторический архив (далі – РГИА). – Ф.733. – Оп.137. – Ед.хр.505. – Л.9 об. – 17; Оп.153. – Ед.хр.481. – Л.126 об. – 128, 132 об. – 153; Оп.155. – Ед.хр.1197. – Л.1–23; Ф.740. – Оп.18. – Ед.хр.51. – Л.1, 9 об. – 13, 15; Обзорение преподавания предметов в Императорском Варшавском университете на 1886/7 академический год // Варшавские университетские известия. – 1886. – №7. – С.3–6; Обзорение преподавания предметов в Императорском Варшавском университете в 1896/7 академическом году // Там же. – 1896. – №7. – С.1–4; Обзорение преподавания предметов в Императорском Варшавском университете в 1911/12 академическом году // Там же. – 1911. – №9. – С.1–6.

¹⁷ РГИА. – Ф.733. – Оп.150. – Ед.хр.1058. – Л.38 об. – 47; Зенгер Григорий Эдуардович // *Шилов Д.Н. Государственные деятели Российской империи: Главы высших и центральных учреждений: 1902–1917: Биобиблиографич. справ. – 2-е изд., испр. и доп. – Санкт-Петербург, 2002. – С.286–288; Маркитанов Ю. Министр и учёный из кречевицких казарм (к 150-летию со дня рождения нашего земляка Григория Эдуардовича Зенгера) // Чело. – 2003. – №1 (26). – С.18.*

¹⁸ РГИА. – Ф.733. – Оп.128. – Ед.хр.46. – Л.76 об. – 82; Оп.150. – Ед.хр.1058. – Л.17 об. – 18; Оп.225. – Ед.хр.225. – Л.28 об. – 29.

пінь доктора в одному з російських університетів¹⁹. Ця вимога була обов'язковою для всіх викладачів головної школи, котрі здобули наукові ступені в іноземних університетах та хотіли зберегти посади²⁰.

Отже, кафедра загальної історії від Варшавської головної школи успадкувала Ю.Ковалевського й А.Павінського. У 1872 р. до Варшави приїхав викладач Санкт-Петербурзької Ларінської гімназії П.Люперольський, котрий, однак, уже через три роки залишив університет, щоб стати ординарним професором Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька²¹. Коли наприкінці 1878 р. помер Ю.Ковалевський, виникла потреба укомплектувати колектив кафедри, до якого у серпні 1879 р. долучився викладач 3-ї Московської гімназії М.Кареев, а через рік – учитель Кам'янець-Подільської гімназії М.Любович²². На місце М.Кареева, який у 1885 р. став викладачем Імператорського Олександрівського ліцею, а згодом – приват-доцентом Санкт-Петербурзького університету²³, приїхав викладач Ніжинського історико-філологічного інституту Г.Зенгер. Однак він, як уже згадувалося, 1886 р. перейшов на кафедру римської філології²⁴. Протягом наступного десятиріччя викладацький склад кафедри залишався незмінним. І тільки, коли у серпні 1896 р. раптово помер А.Павінський²⁵, до Варшави в 1897 р. запросили приват-доцента Московського університету Д.Петрушевського. Відтоді й аж до тимчасового, протягом 1905–1908 рр., закриття університету (внаслідок революційних подій у Росії) на кафедрі загальної історії викладали М.Любович і Д.Петрушевський. Останній у 1906 р. став ординарним професором Московського університету²⁶. Його місце наприкінці 1909 р. зайняв випускник київського Університету св.Володимира Л.Беркут, який разом із М.Любовичем викладав у Варшаві до 1915 р.²⁷ Як відомо, у цей час університет було вирішено евакуювати до Москви, а згодом – до Ростова-на-Дону. Там він проіснував до 1 липня 1917 р., коли постановою Тимчасового уряду був реорганізований у Донський університет²⁸.

Першими співробітниками кафедри російської історії після реорганізації Варшавської головної школи були А.Копилов і М.Арістов. Останній залишив доцентуру в Казані й приїхав до Варшави через кілька місяців після відкриття університету. Утім, уже наприкінці 1871 р. А.Копилова призначено начальником Келецької навчальної дирекції, а М.Арістова 1873 р. – ординарним професором кафедри російської історії Харківського університету²⁹. На їх місця прийняли гімназійного вчителя Віленського навчального округу М.Барсова (1872 р.) та вчителя Будинку виховання незаможних дітей відомства Імператорського людинолюбного товариства О.Нікітського (1873 р.), котрі працювали в універси-

¹⁹ *Bardach J.* Adolf Pawiński (1840–1896) // *Historycy warszawscy ostatnich dwóch stuleci / Red. A.Gieysztor, J.Maternicki, H.Samsonowicz.* – Warszawa, 1986. – S.134–138.

²⁰ *Schiller J.* Uniwersytet Warszawski – czy uniwersytet... – S.35.

²¹ РГИА. – Ф.733. – Оп.150. – Ед.хр.470. – Л.195^{аб} об. – 195^{аб}.

²² Там же. – Оп.137. – Ед.хр.445. – Л.9 об. – 10; Ф.740. – Оп.31. – Ед.хр.290. – Л.17 об. – 18.

²³ Там же. – Ф.733. – Оп.137. – Ед.хр.445. – Л.11 об. – 12.

²⁴ Там же. – Оп.150. – Ед.хр.1058. – Л.39 об. – 40.

²⁵ *Bardach J.* Adolf Pawiński (1840–1896)... – S.155.

²⁶ РГИА. – Ф.740. – Оп.25. – Ед.хр.398. – Л.15 об. – 18.

²⁷ Там же. – Ф.733. – Оп.226. – Ед.хр.241. – Л.36 об. – 39; Ф.740. – Оп.31. – Ед.хр.290. – Л.30 об. – 32.

²⁸ Там же. – Ф.733. – Оп.156. – Ед.хр.638. – Л.268.

²⁹ Там же. – Оп.121. – Ед.хр.517. – Л.9 об. – 14; Оп.225. – Ед.хр.225. – Л.28 об. – 30.

теті практично до остатніх днів життя (О.Нікітський – до 1886 р., а М.Барсов – до 1889 р.)³⁰. Їхніми наступниками на кафедрі стали приват-доцент Московського університету Д.Цветаєв (1887 р.) та вчитель Санкт-Петербурзької гімназії Імператорського людинолюбного товариства І.Філевич (1890 р.), які викладали в університеті понад вісімнадцять років і залишили його після виходу на пенсію, відповідно, у 1906 і 1908 рр.³¹ На їх місця факультет прийняв у 1909 р. І.Козловського (колишнього викладача Ніжинського історико-філологічного інституту) та в 1910 р. Г.Писаревського (приват-доцента Московського університету), котрі разом з М.Любовичем і Л.Беркутом працювали у Варшаві до липня 1915 р., а потім виїхали до Ростова-на-Дону³².

Аналізуючи причини, чому змінювався викладацький склад, зауважимо, що часом це можна було пояснити певними життєвими обставинами: смертю Ю.Ковалевського, хворобою й передчасним уходом із життя О.Нікітського, М.Барсова, А.Павінського, пенсією Д.Цветаєва та І.Філевича, нарешті можливістю кращого працевлаштування в академічній (М.Арістов, П.Люперсольський, М.Карєєв, Д.Петрушевський) чи адміністративній (А.Копилов, Г.Зенгер) сферах. Інші ж залишили Варшаву й переїхали до Ростова-на-Дону, де лише М.Любович працював до 1929 р.³³ І.Козловського досить скоро – 27 червня 1916 р. – призначили директором Ніжинського історико-філологічного інституту (виконував ці функції до грудня 1918 р. і згодом повернувся до Ростова)³⁴; Л.Беркут у 1922 р. перебрався до Києва, оскільки став професором Київського інституту народної освіти³⁵; Г.Писаревського, після звільнення у жовтні 1924 р., призначено професором Смоленського університету, а в 1926 р. – професором російської історії Азербайджанського університету³⁶.

Слід зауважити, що в певних випадках від'їзди з Варшави можна було трактувати як своєрідні «втєчі». Уривчасті згадки про це знаходимо у спогадах та кореспонденції викладачів університету. Наприклад, у мемуарах М.Карєєва читаємо, що історик сприймав Варшаву як місце тимчасового перебування, звідки виїжджав за першої ж нагоди. Навіть на літо вчений часом не винаймав квар-

³⁰ Там же. – Оп.225. – Ед.хр.28. – Л.60 об. – 72; Ед.хр.342. – Л.68 об. – 80.

³¹ Там же. – Ф.733. – Оп.152. – Ед.хр.122. – Л.19 об. – 26, 77–78; Ф.740. – Оп.21. – Ед.хр.842. – Л.15 об. – 27; Оп.22. – Ед.хр.1361. – Л.24 об. – 27.

³² Там же. – Ф.733. – Оп.156. – Ед.хр.638. – Л.219 об. – 227; Ф.740. – Оп.8. – Ед.хр.54. – Л.160 об. – 164; Оп.17. – Ед.хр.138. – Л.9 об. – 11; Оп.18. – Ед.хр.319. – Л.8 об. – 12, 38.

³³ *Широкоград И.И.* Любович Николай Николаевич // *Чернобаев А.А.* Историки России XX века: Библиографический словарь: В 2 т. – Т.1. – Саратов, 2005. – С.555; *Беспалова А.Г.* Член-корреспондент Академии наук СССР Н.Н.Любович (1855–1935) // Ростовский государственный университет 1915–1965: Статьи, воспоминания, документы / Отв. ред. С.Е.Белозеров. – Ростов-на-Дону, 1965. – С.225–227.

³⁴ РГИА. – Ф.740. – Оп.18. – Ед.хр.319. – Л.38; *Моцяяка П.П.* І.П.Козловський – директор Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині (1916–1918) // *Література та культура Полісся.* – 2009. – Вип.49: Проблеми вивчення історії та культури ХХ ст. в сучасних дослідженнях. – С.132–133.

³⁵ *Юркова О.В.* Беркут Леонід Миколайович // *Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення (1834–2004 рр.)* / Під ред. Г.Д.Казьмирчука. – К., 2004. – С.154.

³⁶ Государственный архив Ростовской области. – Ф.Р-46. – Оп.3. – Ед.хр.585. – Л.30; *Китушин А.* На историческом факультете Азербайджанского университета // *Исторический журнал.* – 1944. – №4 (128). – С.111; *Черказьянова И.В.* Писаревский Григорий Григорьевич: известные работы неизвестного историка // *Российские немцы = Die Russlanddeutschen.* – 2007. – №2 (50). – С.16–17.

тири і відвозив «пожитки» на склад³⁷. Після переїзду до Санкт-Петербурга в листі до московського друга М.Кореліна М.Кареев писав: «Я більше не у Варшаві, звідки прагнув [виїхати] чи не від дня приїзду туди»³⁸. Д.Петрушевський, як і М.Кареев, також не хотів їхати у столицю підросійської Польщі. У листі до наукового керівника, ординарного професора кафедри загальної історії Університету св.Володимира І.Луцицького від 19 жовтня 1896 р., він так характеризував це місто: «Розмірковував про Варшаву і все ж таки маю відповісти негативно: дуже не хочеться мені за власним бажанням (підкреслення автора листа – Г.Б.) виїжджати до такого поганого місця»³⁹. Однак уже через кілька місяців учений погодився балотуватися на посаду екстраординарного професора Варшавського університету⁴⁰. До речі, не всі викладачі закладу дивилися на нього крізь таку темну призму. Наприклад, І.Філевич у листі від 4 грудня 1891 р. до філолога й публіциста М.Страхова стверджував, що був дуже радий своєму приїзду до «спокійної та безтурботної Варшави»⁴¹. Своєю чергою І.Козловський 11 квітня 1911 р. писав професорові Університету св.Володимира В.Іконникову, що жилося йому у столиці Царства Польського чудово⁴². Утім, обидва історики відзначали, що життя тут було нудним⁴³.

Однак чому частина російських учених не хотіла далі працювати у Варшавському університеті? Відповідаючи на це запитання, слід згадати про завдання, які мав виконувати навчальний заклад. В історіографії неодноразово підкреслювалося, що перетворення місцевої головної школи на університет було одним із засобів на шляху поступової ліквідації політичної самостійності Царства Польського та його російщення після польського повстання 1863–1864 рр. У цьому сенсі новий виш мав виховувати з місцевої молоді лояльних дипломованих службовців для управлінського апарату Привіслінського краю. Тобто реалізовувати завдання поєднати різні народи в єдине ціле⁴⁴. Утім, попри всі старання та надії влади, попри делегування до Варшави низки відомих учених, виконати зазначену «місію» не вдалося. Польська молодь бойкотувала російський університет після подій 1905 р., а 1915 р. він узагалі евакуювався в Ростов-на-Дону.

Серед негативних рис варшавського академічного життя, окрім постійних дрібних чвар (численні згадки про які знаходимо, зокрема, у кореспонденції М.Любовича, Д.Петрушевського, І.Козловського, Л.Беркута та спогадах М.Кареева)⁴⁵, була його значна політизація, особливо на історико-філологічному факультеті. Як відомо, владні кола з особливою прискіпливістю наглядали за

³⁷ Кареев Н.И. Прожитое и пережитое / Подгот. текста, авт. вступ. ст. и комм. В.П.Золотарёва. – Ленинград, 1990. – С.164–165.

³⁸ Кареев Н.И. Прожитое и пережитое. – С.327.

³⁹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.ІІІ. – Од.зб.15782. – Арк.14.

⁴⁰ Там само. – Од.зб.15783. – Арк.16 зв.

⁴¹ Там само. – Од.зб.18636. – Арк.4 зв.

⁴² Там само. – Од.зб.49692. – Арк.2.

⁴³ Там само. – Од.зб.18636. – Арк.4 зв.; Ф.ХХІІІ. – Од.зб.852. – Арк.2.

⁴⁴ *Ihnatowicz I.* Utworzenie Cesarskiego Uniwersytetu... – S.70; *Schiller J.* Powstanie Cesarskiego Uniwersytetu... – S.93; *Eadem.* Uniwersytet Warszawski – czy uniwersytet... – S.35.

⁴⁵ ІР НБУВ. – Ф.ІІІ. – Од.зб.9921. – Арк.1 зв.; Од.зб.15460. – Арк.2; Од.зб.15786. – Арк.23 зв.; Од.зб.48126. – Арк.35–36; Од.зб.48130. – Арк.48; Ф.ХХІІІ. – Од.зб.852. – Арк.2; Кареев Н.И. Прожитое и пережитое. – С.156–172.

складом цього факультету⁴⁶. М.Карєєв згадував, що «політики» в університетському житті було аж занадто. У раді безперестанно виникали quasi-політичні питання»⁴⁷. У ті часи існувало дві «партії»: російська й польська, по 30 професорів у кожній. М.Карєєв і двоє його колеґ (ботанік Л.Рішаві та мінералог О.Лаґоріо), не належали до жодної, через це їх прозвали «гангреновським центром». Учений згадував: «Ми подавали свої голоси залежно від суті справи то з поляками, то з росіянами. Перші за це були нам вдячні, а другі обурювалися»⁴⁸.

Таким чином, в університеті завжди працювала невелика кількість «нейтральних» («безпартійних») викладачів, прихильна до намірів поляків. Серед них, зокрема, були М.Карєєв, Д.Петрушевський, О.Погодін⁴⁹. Слід зауважити, що деякі викладачі намагалися взагалі не брати активної участі в університетських справах. Наприклад, І.Козловський писав: «У партіях та боротьбі я не беру майже ніякої участі, стосунки в мене з усіма коректні»⁵⁰. Нейтральна позиція вченого полягала в тому, що під час виборів він голосував за всіх кандидатів, що викликало обурення його колеґ⁵¹.

Поступово кількість викладачів-поляків в університеті зменшувалась (особливо на історико-філологічному факультеті), натомість табір росіян постійно зростав за рахунок націоналістично налаштованих осіб. Д.Петрушевський у листі до І.Лучицького від 1 березня 1898 р. так описував свої враження від університетської атмосфери: «Патріотизм у формі найбільш казенного шовінізму і безграмотних націоналістичних “ідей” заразили тут майже всіх ординарних і екстраординарних представників науки. Практично всі вони [стоять] на ґрунті казенного інтересу»⁵². Серед таких автор процитованих рядків мав на увазі насамперед ординарного професора кафедри слов'янської філології П.Кулаковського та І.Філевича⁵³. Подібними поглядами відзначалися також М.Арістов, О.Нікітський і Д.Цветаєв⁵⁴. Завершуючи огляд університетської «політики», вважаємо за доцільне навести цікавий уривок із листа Д.Цветаєва від 23 лютого 1890 р., адресованого професорові М.Бережкову, наприкінці якого вчений інформував свого ніжинського приятеля, що мав уже двох дочок і на цій підставі робив висновок: «Обрусіння краю, отже, виконую не тільки ідейно, але й на практиці»⁵⁵.

Номенклатура викладацьких посад у Варшавському університеті в ті часи передбачала лектора, в.о. доцента, доцента, в.о. екстраординарного професора, екстраординарного професора, в.о. ординарного професора та ординарного професора. Окрім цього за дозволом куратора навчального округу тут могли пра-

⁴⁶ *Ihnatowicz I.* Uniwersytet Warszawski w latach 1869–1899... – S.426.

⁴⁷ *Карєєв Н.И.* Прожитое и пережитое. – С.162.

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ *Иванов А.Е.* Русский университет в Царстве Польском... – С.27; *Schiller J.* Profesorowie Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego... – S.87–97; *Woliński J.* Warszawskie lata uniwersyteckie Szymona Askenazego, 1883–1887 // *Rocznik Warszawski.* – 1971. – №X. – S.149.

⁵⁰ ІР НБУВ. – Ф.ІІІ. – Од.зб.49692. – Арк.2–2 зв.

⁵¹ Там само. – Од.зб.48116. – Арк.17.

⁵² Там само. – Од.зб.15786. – Арк.23.

⁵³ Там само. – Од.зб.15785. – Арк.21; Од.зб.15787. – Арк.26–27.

⁵⁴ *Тур К.Н.* Студенческие годы (Воспоминания о Варшавском университете) // *Русская старина.* – 1912. – Сентябрь. – С.407; *Карєєв Н.И.* Прожитое и пережитое. – С.166; ІР НБУВ. – Ф.ІІІ. – Од.зб.56002. – Арк.1–2.

⁵⁵ ІР НБУВ. – Ф.ІІІ. – Од.зб.56002. – Арк.2.

цювати приват-доценти, які перебували на утриманні навчального закладу⁵⁶. Згідно зі статутом, для отримання посади ординарного професора потрібен був ступінь доктора одного з російських університетів; екстраординарного професора і доцента – ступінь магістра (допускалося, що доцентом міг стати кандидат). Після 25-річної праці професорам надавалося звання почесного професора⁵⁷. Серед інших його здобули А.Павінський (1895 р.), М.Любович (1905 р.) та Ф.Вержбовський (1907 р.)⁵⁸.

Якщо проаналізувати біографії викладачів двох досліджуваних кафедр, стає очевидним, що більшість із них розпочинали працювати в університеті як в.о. доцента й піднімалися вище щаблями академічної кар'єри. Такий шлях пройшли А.Павінський, М.Барсов, М.Любович, Г.Зенгер і Л.Беркут⁵⁹. Викладача історії Санкт-Петербурзької Ларінської гімназії П.Люперсольського прийняли у Варшаві на посаду доцента, натомість викладача 1-го Московського кадетського корпусу і приват-доцента Московського університету Д.Цветаева – одразу на в.о. екстраординарного професора⁶⁰. Із посад екстраординарних професорів починали М.Арістов, О.Нікітський, М.Кареев, І.Філевич, Д.Петрушевський, І.Козловський та Г.Писаревський⁶¹. На місце в.о. ординарного професора призначили А.Копилова, тоді як Ю.Ковалевського – на посаду ординарного професора⁶². Слід додати, що через дещо знижені вимоги до викладачів на посади в.о. ординарних та екстраординарних професорів часом призначали осіб, які не здобули наукового ступеня доктора, зокрема А.Копилова й М.Барсова. До речі, перший не мав навіть ступеня магістра.

Слід додати, що троє професорів досліджуваних кафедр – Ю.Ковалевський (1869–1878 рр.), О.Нікітський (1881–1886 рр.) та М.Любович (1892–1896 рр.) – обіймали також посаду декана історико-філологічного факультету Варшавського університету. Ми свідомо оминули зараз постать Г.Зенгера, оскільки вченого призначили деканом факультету (1896–1897 рр.), а згодом – ректором університету (1897–1899 рр.) за часів його професорства на кафедрі римської філології⁶³.

⁵⁶ Слід, однак, зауважити, що, на відміну від інших російських університетів, приват-доцентів у Варшаві працевлаштовували доволі рідко. Однією з причин такої «політики» було побоювання місцевих урядовців, що ними ставали б передусім поляки. Їхні ж лекції могли збирати чимало студентів (див.: *Woliński J.* Warszawskie lata uniwersyteckie Szymona Askenazego, 1883–1887. – S.144; *Askenazy S.* Uniwersytet Warszawski. – Warszawa, 1905. – S.45–46).

⁵⁷ Устав Імператорського Варшавського університету... – С.125, 140–144; *Błaszczuk L.T.* Filologia klasyczna na Uniwersytecie Warszawskim w latach 1816–1915. – Cz.II. – S.198.

⁵⁸ *Bardach J.* Adolf Pawiński (1840–1896)... – S.155; РГИА. – Ф.733. – Оп.153. – Ед.хр.481. – Л.143; Ф.740. – Оп.31. – Ед.хр.290. – Л.29 об. – 30.

⁵⁹ РГИА. – Ф.733. – Оп.150. – Ед.хр.1058. – Л.17 об. – 32, 38 об. – 47; Оп.225. – Ед.хр.28. – Л.60 об. – 72; Оп.226. – Ед.хр.241. – Л.36 об. – 39; Ф.740. – Оп.31. – Ед.хр.290. – Л.17 об. – 32; Зенгер Григорій Едуардович // *Шилов Д.Н.* Государственные деятели Российской империи... – С.287.

⁶⁰ РГИА. – Ф.733. – Оп.150. – Ед.хр.470. – Л.195^а об. – 195^б; Оп.152. – Ед.хр.122. – Л.77–77 об.; Ф.740. – Оп.21. – Ед.хр.842. – Л.12 об. – 16;

⁶¹ Там же. – Ф.733. – Оп.121. – Ед.хр.517. – Л.5 об. – 11; Оп.137. – Ед.хр.445. – Л.9 об. – 10; Оп.152. – Ед.хр.122. – Л.17 об. – 20; Оп.225. – Ед.хр.342. – Л.65 об. – 69; Ф.740. – Оп.8. – Ед.хр.54. – Л.157 об. – 161; Оп.17. – Ед.хр.138. – Л.5 об. – 10; Оп.25. – Ед.хр.398. – Л.15 об. – 16.

⁶² Там же. – Ф.733. – Оп.128. – Ед.хр.46. – Л.76 об. – 78; Оп.225. – Ед.хр.225. – Л.28 об. – 29.

⁶³ Там же. – Оп.128. – Ед.хр.46. – Л.77 об. – 84; Оп.225. – Ед.хр.342. – Л.72 об. – 77; Ф.740. – Оп.31. – Ед.хр.290. – Л.22 об. – 25; *Archiwum Państwowe m. st. Warszawy. – Zesp.214. – Sygn.363. – K.1; Sygn.365. – K.7, 28; Зенгер Григорій Едуардович // *Шилов Д.Н.* Государственные деятели Российской империи... – С.287.*

Цікаво поглянути на середній вік викладачів, в якому вони розпочинали працювати в університеті. Виявилось, що наймолодшому з них (в.о. доцента М.Любовичу) було 25, а найстаршому (ординарному професорові Ю.Ковалевському) – 68 років. Загалом п'ятеро осіб прийшли в навчальний заклад перед своїм тридцятиліттям: М.Любович, А.Копилов, М.Кареев, А.Павінський та Л.Беркут. Примітно, що всі вони були спеціалістами із загальної історії. Дев'ятеро викладачів мали вік від 30 до 40 років (О.Нікітський, Г.Зенґер, І.Філевич, Д.Петрушевський, М.Барсов, М.Арістов, П.Люперсольський, Д.Цветаев, І.Козловський) і лише Г.Писаревському виповнився 41 рік.

Може виникнути запитання: що, окрім можливості добре розпочати чи продовжити академічну кар'єру та низки привілеїв, спонукало молодих учених їхати до Варшавського університету? На нашу думку, такі прагнення певною мірою можна пояснити тим, що у столиці підросійської Польщі вони перебували ближче до європейських наукових центрів, тож могли частіше виїжджати за кордон. Це припущення підтверджують спогади М.Кареева, який писав: «Міркування, які змусили мене взяти запропоноване місце у Варшавському університеті, були такі. У Москві, за існуючих умов, я мав продовжувати вчителювати. [...] Їхати знову за кордон для роботи над докторською дисертацією не довелося б: не звертатися ж було мені безпосередньо до міністерства, що було б скаргою на університет. [...] Із Варшави мені дали б нове відрядження. [...] Окрім того, у Варшаві мене робили одразу екстраординарним професором, тоді як в іншому університеті я міг би бути лише доцентом із половинним окладом. Далі, вислуга пенсії мала бути за двадцять, а не за двадцять п'ять років. Вабила і близькість до кордону: 16 годин – до Берліна, 20 годин – до Відня»⁶⁴. Зауважимо, що викладачі кафедри загальної історії досить часто виїжджали до різних європейських країн із науковою метою – для роботи в іноземних архівах, бібліотеках, участі в наукових з'їздах тощо.

Розглянемо вік, в якому вчені залишали університет. Уже згадувалося, що Ю.Ковалевський і А.Павінський померли, обіймаючи посади професорів, у віці 77 і 56 років відповідно. Четверо викладачів досліджуваних кафедр – І.Філевич (до 52 р.), Д.Цветаев (54 р.), Н.Барсов (50 р.) та О.Нікітський (44 р.) – пропрацювали в університеті до пенсії. Інші ж припиняли викладати у Варшаві у віці від 33 (А.Копилов) до 47 (Г.Зенґер) років. Щодо професорів, які виїхали у Ростов-на-Дону, то М.Любович був тоді 60-річним, І.Козловський і Г.Писаревський – 46-річними, а Л.Беркут – 35-річним⁶⁵. Звісно, ґрунтуючись лише на цих матеріалах досить складно робити якісь висновки, але очевидно, що викладачі кафедри російської історії жили менше порівняно зі своїми колегами. Певну роль в їх передчасній смерті могла відіграти суспільно-політична позиція, котра не сприяла спокійній праці в польському середовищі⁶⁶.

⁶⁴ Кареев Н.И. Прожитое и пережитое. – С.156.

⁶⁵ РГИА. – Ф.733. – Оп.128. – Ед.хр.46. – Л.83 об. – 84; Оп.137. – Ед.хр.445. – Л.11 об. – 12; Оп.225. – Ед.хр.28. – Л.68 об. – 72; Ед.хр.225. – Л.29 об. – 30; Ед.хр.342. – Л.76 об. – 80; Оп.226. – Ед.хр.241. – Л.38 об. – 39; Ф.740. – Оп.18. – Ед.хр.319. – Л.8 об. – 12, 38; Оп.21. – Ед.хр.842. – Л.26 об. – 27; Оп.22. – Ед.хр.1361. – Л.26 об. – 27; Оп.25. – Ед.хр.398. – Л.17 об. – 18; Оп.121. – Ед.хр.517. – Л.1 об. – 14; Оп.150. – Ед.хр.470. – Л.195^а об. – 195^в; Bardach J. Adolf Pawiński (1840–1896)... – S.155; Зенґер Григорий Эдуардович // Шилов Д.Н. Государственные деятели Российской империи... – С. 287; Беспалова А.Г. Член-корреспондент Академии наук СССР Н.Н.Любович (1855–1935). – С.221; Черказьнова И.В. Писаревский Григорий Григорьевич: известные работы неизвестного историка. – С.16–17.

⁶⁶ Orlikowska C. Z dziejów kształcenia biologów polskich... – S.115.

Значно меншою була диференціація вчених за віросповіданням, оскільки більшість становили православні. Католиками визначали себе тільки Ю.Ковалевський і А.Павінський. Цікаво, що, на відміну від сім'ї А.Павінського, дружина й діти Ю.Ковалевського сповідували християнство східного обряду. Щодо громадянського стану досліджуваної спільноти, то серед істориків домінували одружені (13 осіб; причому в 1912 р. Л.Беркут розлучився з дружиною Софією Григорівною). Холостяками були тільки троє: П.Люперольський, М.Любович і Г.Писаревський.

Цікаво також, де народилися співробітники досліджуваних кафедр. Як виявилось, походили вони з різних регіонів європейської частини Російської імперії: з Волинської (А.Копилов, І.Філевич), Владимирської (Д.Цветаєв), В'ятської (П.Люперольський), Гродненської (Ю.Ковалевський), Київської (Д.Петрушевський), Новгородської (Г.Зенгер, О.Нікітський), Орловської (М.Барсов), Подільської (М.Любович), Тамбовської (М.Арістов, І.Козловський) та Ярославської (Г.Писаревський) губерній; М.Кареев народився в Москві, Л.Беркут – у Києві. І тільки А.Павінський був уродженцем Царства Польського, адже народився він у місті Згеж Лодзького повіту Петроковської губернії.

Стосовно станової належності, то зі спадкових дворян походили Ю.Ковалевський, М.Кареев, М.Любович, О.Нікітський, Г.Зенгер, із міщанських родин – А.Павінський та Л.Беркут. М.Барсов був сином обер-офіцера, І.Козловський і А.Копилов – дітьми колезьких секретарів, М.Арістов, Д.Цветаєв, П.Люперольський, Г.Писаревський і Д.Петрушевський – православних, а І.Філевич – греко-католицького священиків⁶⁷.

Спробуймо також дослідити, з яких академічних осередків виходили майбутні викладачі Варшавського університету. Слід, однак, зауважити, що часом навчалися й здобували ступінь кандидата в одному закладі, отримували статус магістранта у другому, захищали магістерську – у третьому, а докторську дисертацію – у четвертому⁶⁸. Наприклад, А.Павінський починав навчання у Санкт-Петербурзі, однак через студентські заворушення 1861 р. місцевий університет було закрито й диплом кандидата він здобув уже в Дерпті 1864 р. Потім молодий науковець виїхав до Німеччини, у Геттінгені ставши доктором

⁶⁷ РГИА. – Ф.733. – Оп.128. – Ед.хр.46. – Л.48 об.; Оп.225. – Ед.хр.225. – Л.25 об.; Оп.137. – Ед.хр.445. – Л.8 об.; Оп.150. – Ед.хр.1058. – Л.15 об., 35 об.; Оп.226. – Ед.хр.241. – Л.35 об.; Оп.225. – Ед.хр.342. – Л.65 об.; Оп.152. – Ед.хр.122. – Л.17 об.; Ф.740. – Оп.8. – Ед.хр.54. – Л.157 об.; Оп.17. – Ед.хр.138. – Л.5 об.; Оп.21. – Ед.хр.842. – Л.10 об.; Оп.25. – Ед.хр.398. – Л.14 об.; Оп.31. – Ед.хр.290. – Л.17 об.; Оп.121. – Ед.хр.517. – Л.5 об.; Оп.150. – Ед.хр.470. – Л.195^а об.; Оп.225. – Ед.хр.28. – Л.57 об.; ІР НБУВ. – Ф.ІІ. – Од. зб.48138. – Арк.68 зв.; Николай Иванович Кареев (1850–1931) // Историки России XVIII–XX веков: Архивно-информационный бюллетень. – Москва, 1998. – Вып.5, №2 (18). – С.44; Николай Яковлевич Аристов (1834–1882 г.) (Некролог) // Известия Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. – 1882. – Т.VII. – С.3; *Бережков М.Н.* В память профессора Петра Ивановича Люперольского // Там же. – 1904. – Т.XXI. – С.4; *Моцяка П.П.* І.П.Козловський – директор Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині (1916–1918). – С.112; *Черказянова І.В.* Писаревский Григорий Григорьевич: известные работы неизвестного историка. – С.16.

⁶⁸ *Błaszczuk L.T.* Filologia klasyczna na Uniwersytecie Warszawskim w latach 1816–1915. – Cz.II. – S.195.

філософії (1867 р.)⁶⁹. У 1861 р. Санкт-Петербурзький університет довелося залишити також О.Нікітському, який перевівся в Київ⁷⁰. Окрім нього випускниками Університету св.Володимира були Л.Беркут, А.Копилов, І.Козловський, М.Любович і Д.Петрушевський⁷¹. Петербурзький університет закінчили М.Барсов, І.Філевич і Г.Зенґер; Віленський – Ю.Ковалевський⁷². М.Кареев був вихованцем Московського, а Г.Писаревський – Варшавського університетів⁷³. П.Люперсольський і Д.Цветаєв закінчили Санкт-Петербурзьку, а М.Арістов – Казанську духовну академію⁷⁴. Отже, більшість викладачів історичного відділення були випускниками київського Університету св.Володимира та петербурзьких навчальних закладів. Може виникнути логічне запитання: чому науковці-початківці навчалися саме у цих академічних центрах, а не в інших? На нашу думку, одним із вирішальних критеріїв під час вибору університету була його близькість до місця проживання та матеріальні можливості абітурієнта (не в усіх вистачало грошей на навчання у Санкт-Петербурзі чи Москві). Окрім цього, не останню роль відігравали науковий рівень навчального закладу та імена вчених, котрі в ньому працювали.

У ході дослідження було виявлено, що п'ять викладачів здобули ступінь магістра у Санкт-Петербурзі (М.Арістов, М.Барсов, П.Люперсольський, О.Нікітський, І.Філевич), трое – у Києві (М.Любович, Д.Петрушевський, Г.Зенґер), двоє – у Харкові (Л.Беркут, І.Козловський) і по одному в Москві (М.Кареев) та Казані (Г.Писаревський). Усі вони (окрім магістра римської словесності Г.Зенґера) мали ступені магістрів загальної чи російської історії. Д.Цветаєв, імовірно, захищався у Санкт-Петербурзькій духовній академії, оскільки у ступені доктора богослов'я його затвердила тамтешня духовна консисторія. Тільки А.Павінський, як уже згадувалося, здобув у 1867 р. диплом доктора філософії в Геттінгені, який наступного року мав бути підтверджений на засіданні історико-філологічного факультету Варшавської головної школи, що, фактично, означало другий захист. Натомість А.Копилов узагалі ніколи не здобув ступеня магістра, хоча на початку 1860-х рр. міністерство народної освіти делегувало його на два роки до Німеччини писати наукову роботу. Нам не вдалося з'ясувати, коли Ю.Ковалевський здобув ступені магістра й доктора. Згідно з формулярним списком, із 1824 р. молодий учений був слухачем педагогічного інституту при Казанському університеті, а в 1833 р. успішно склав іспит з монгольської словесності в Академії наук. Вочевидь, досягнення Ю.Ковалевського на науковій ниві

⁶⁹ Bardach J. Pawiński Adolf Stanisław // Polski Słownik Biograficzny. – Т. XXV. – Wrocław [et al.], 1980. – S. 408; *Idem.* Adolf Pawiński (1840–1896)... – S. 134–135; РГИА. – Ф. 733. – Оп. 150. – Ед.хр. 1058. – Л. 15 об. – 16; Adolf Pawiński // Szkoła Główna Warszawska (1862–1869). – Т. I: Wydział Filologiczno-Historyczny. – Kraków, 1900. – S. 152; Pawiński Adolf Stanisław // Biogramy Uczonych Polakich: Materiały o życiu i działalności członków AU w Krakowie, TNW, PAU, PAN. – Cz. 1: Nauki społeczne. – Zesz. 3. – Wrocław [et al.], 1985. – S. 40–42.

⁷⁰ Барсов Н. Александр Иванович Никитский. (Некролог). – [Варшава, 1886]. – С. 2–3.

⁷¹ РГИА. – Ф. 733. – Оп. 225. – Ед.хр. 225. – Л. 25 об. – 26; Оп. 226. – Ед.хр. 241. – Л. 35 об. – 36; Ф. 740. – Оп. 8. – Ед.хр. 54. – Л. 157 об. – 158; Оп. 25. – Ед. хр. 398. – Л. 14 об. – 15; Оп. 31. – Ед.хр. 290. – Л. 17 об. – 18.

⁷² Там же. – Ф. 733. – Оп. 128. – Ед.хр. 46. – Л. 48 об. – 49; Оп. 150. – Ед.хр. 1058. – Л. 35 об. – 36; Оп. 152. – Ед.хр. 122. – Л. 17 об. – 18; Оп. 225. – Ед.хр. 28. – Л. 57 об. – 58.

⁷³ Там же. – Оп. 137. – Ед.хр. 445. – Л. 8 об. – 9; Ф. 740. – Оп. 17. – Ед.хр. 138. – Л. 5 об. – 6.

⁷⁴ Там же. – Ф. 733. – Оп. 121. – Ед.хр. 517. – Л. 5 об. – 6; Оп. 150. – Ед.хр. 470. – Л. 195^а об. – 195^б; Ф. 740. – Оп. 21. – Ед.хр. 842. – Л. 10 об. – 11.

профільне міністерство прирівнювало до згаданих ступенів. Про це, зокрема, свідчать посади декана історико-філологічного відділу філософського факультету та ректора Казанського університету, а також декана історико-філологічного факультету Варшавського університету, які обіймав учений. Досліджуючи коло істориків, удалося з'ясувати, що тільки четверо з них – М.Любович, Г.Зенгер, Л.Беркут і М.Барсов – здобули ступінь магістра після приїзду до Варшави. Решта (окрім А.Копилова) розпочинали працювати у Варшавському університеті вже маючи цей ступінь.

Щодо захисту докторської дисертації, то з усіх викладачів двох історичних кафедр десять захистилися за часів професорства у Варшаві: троє з них – у Москві (М.Кареев, Г.Писаревський і Г.Зенгер, у січні 1894 р. обраний доктором римської словесності (*honoris causa*)), по двоє – у Санкт-Петербурзі (О.Нікітський, А.Павінський), Києві (І.Козловський⁷⁵, М.Любович) та Казані (М.Арістов, І.Філевич), один – у Харкові (Д.Цветаєв). Оминаючи Ю.Ковалевського, докторської дисертації ніколи не написали М.Барсов, А.Копилов, П.Люперсольський і Г.Писаревський⁷⁶. А після звільнення з Донського університету лише Л.Беркут здобув ступінь доктора (1928 р.)⁷⁷.

Погляньмо також на вік, в якому представники досліджуваної спільноти зазвичай здобували наукові ступені. Було підраховано, що магістерські дисертації вчені найчастіше захищали після 30 років, хоча деяким (як-от А.Павінському, М.Любовичу та М.Карееву) вдавалося це зробити дещо раніше. Винятком був Г.Писаревський, котрий отримав ступінь магістра в 41 рік. Докторські ж дисертації зазвичай захищали після 40 років. Якщо не брати до уваги Л.Беркута, котрий здобув ступінь доктора після від'їзду з Ростова-на-Дону в 49 років, тільки І.Козловський захистився в 45-річному віці. Загалом підготовка другої дисертації займала від чотирьох (А.Павінський, Д.Цветаєв) до восьми (І.Козловський) і навіть тринадцяти (Л.Беркут) років.

Установлено, що ніхто з істориків не здобув ступеня магістра чи доктора у Варшавському університеті (лише Г.Писаревський, як випускник цього вишу, отримав у ньому ступінь кандидата). Вочевидь, претенденти на здобуття наукових ступенів воліли здобувати їх у престижніших наукових осередках. Якщо ж проаналізувати географію захистів, то можна дійти кількох цікавих висновків. Перш за все, викладачі досліджуваних кафедр найчастіше захищалися в тих університетах, які самі колись закінчили, або ж у тих містах, де ці навчальні заклади діяли. В останньому випадку йдеться про випускників

⁷⁵ Зауважимо, що насправді І.Козловський захищався у Саратові, куди в 1915 р. було евакуйовано київський Університет св.Володимира.

⁷⁶ РГИА. – Ф.733. – Оп.121. – Ед.хр.517. – Л.8 об. – 12; Оп.128. – Ед.хр.46. – Л.55 об. – 84; Оп.137. – Ед.хр.445. – Л.9 об. – 11; Оп.150. – Ед.хр.470. – Л.195^a об. – 195е; Оп.152. – Ед.хр.122. – Л.19 об. – 24; Оп.225. – Ед.хр.28. – Л.62 об. – 63; Ед.хр.225. – Л.25 об. – 32; Ед.хр.342. – Л.68 об. – 71; Ф.740. – Оп.8. – Ед.хр.54. – Л.159 об. – 160; Оп.17. – Ед.хр.138. – Л.8 об. – 9; Оп.18. – Ед.хр.319. – Л.11 об. – 12; Оп.21. – Ед.хр.842. – Л.13 об. – 19; Оп.25. – Ед.хр.398. – Л.15 об. – 17; Оп.31. – Ед.хр.290. – Л.19 об. – 22; Оп.150. – Ед.хр.1058. – Л.15 об. – 20, 41 об. – 46; Оп.226. – Ед.хр.241. – Л.38 об. – 39; Центральный исторический архив г. Москвы. – Ф.459. – Оп.2. – Д.2761. – Л.10 об. – 11; *Kotwicz W. Józef Kowalewski orientalista (1801–1878)*. – Wrocław, 1948. – S.107–135; *Bardach J. Adolf Pawiński (1840–1896)*... – S.135–139; Зенгер Григорий Эдуардович // *Шилов Д.Н. Государственные деятели Российской империи...* – С.287; *Китушин А.* На историческом факультете Азербайджанского университета. – С.111; *Черкашанова И.В.* Писаревский Григорий Григорьевич: известные работы неизвестного историка. – С.16–18.

⁷⁷ *Юркова О.В.* Беркут Леонід Миколайович. – С.154.

Санкт-Петербурзької та Казанської духовних академій П.Люперсольського й М.Арістова. Певну роль відігравали також давні контакти з професорською корпорацією цих осередків та хороші стосунки з науковими керівниками. Наприклад, М.Карееву і М.Любовичу вдалося отримати обидва ступені в рідних університетах, а саме в Москві та Києві. Такі ж наміри мав випускник Університету св.Володимира, у той час екстраординарний професор Варшавського університету Д.Петрушевський, котрий у листі до професора І.Луцицького від 29 грудня 1900 р. писав: «Дисертацію я все ще пишу (остатній розділ дописую) і сподіваюся цією ж весною зовсім з нею покінчити, тобто надрукувати і захистити у Вас, [якщо] Ви її не відхилите»⁷⁸. Однак, попри очікування, через низку різних обставин Д.Петрушевський мав захищатись у Москві, а не в Києві. Про це він повідомляв свого друга, історика й літератора Є.Ківлицького, підкреслюючи, що вислав «Луцицькому листа з повідомленням про це та книгу, однак він, певне, розлютився і тенденційно мовчить»⁷⁹. Досі невідомо, що спричинило таку зміну. Вочевидь, Д.Петрушевський уже тоді хотів налагодити добрі стосунки з Москвою, оскільки сподівався перейти працювати до Московського університету⁸⁰. Згодом це йому таки вдалося. Бувало, що вибір університету залежав від збігу інтересів майбутнього магістра чи доктора зі спеціалізацією певних учених. Хоча деякі викладачі вважали за краще здобувати наукові ступені в периферійних вищих навчальних закладах, що з різних поглядів було легше.

Може виникнути логічне запитання: у чому проявлялося привілейоване становище викладачів Варшавського університету порівняно з їхніми колегами з інших вишів? Викладачів російського походження до Варшави вабила насамперед перспектива академічної кар'єри, особливо спокуслива для приват-доцентів, які у власному університеті не могли отримати посади професора чи навіть доцента. Однак на цій підставі не слід робити висновок про те, що до Варшави їхали тільки найгірші. Нагадаємо, що міграціями викладацького складу характеризувалася також німецька університетська система, яка була зразком для російської. Щодо інших привілеїв, то приїжджці вчені мали право на отримання пенсії після 20, а не 25 років праці, як це було в інших частинах імперії. Насправді росіяни та поляки, які мали добру репутацію у Санкт-Петербурзі, могли працювати у Варшаві й далі, щоп'ять років подовжуючи свій контракт. За кожне таке п'ятиріччя вони отримували додаток у розмірі чверті актуального розміру пенсії. Вочевидь, усі ці привілеї впливали на майбутніх викладачів університету, однак, як зауважує Л.Блащик, не вирішально, адже не були аж такими значними порівняно з необхідністю працювати у вороже налаштованому середовищі⁸¹.

⁷⁸ ІР НБУВ. – Ф.ІІ. – Од.зб.15789. – Арк.30.

⁷⁹ Там само. – Од.зб.9929. – Арк.1.

⁸⁰ *Иванов Ю.Ф.* К истории докторской диссертации Д.М.Петрушевского // История и историки / Отв. ред. И.Д.Ковальченко. – Москва, 1990. – С.303–304; *Мильская Л.Т.* Ответственность историков // Там же. – С.285.

⁸¹ Устав Императорского Варшавского университета... – С.143; 21 августа 1867 г. Указ Правительствующего сената (по 1-му департаменту). С приложением правил о служебных преимуществах чиновников русского происхождения, служащих в губерниях Царства Польского // Собрание узаконений и распоряжений правительства. 1867, полугодие первое. – Санкт-Петербург, 1867. – С.1304–1306; Правила о преимуществах чиновников русского происхождения, служащих в губерниях Царства Польского от 30 июля 1867 г. // Дневник законов = Dziennik praw. – Т.67. – Warszawa, 1867. – S.290–299; *Błaszczuk L.T.* Filologia klasyczna na Uniwersytecie Warszawskim w latach 1816–1915. – Cz.II. – S.192–197.

У ході дослідження вдалося встановити, що практично для всіх викладачів кафедр загальної та російської історії працевлаштування у Варшавському університеті було авансом в їхніх академічних кар'єрах. Зокрема, для П.Люперсольського, М.Любовича, М.Кареева, М.Барсова, О.Нікітського та І.Філевича переїзд до Варшави став можливістю залишити роботу у середній школі. Своєю чергою, для випускника й магістранта Університету св.Володимира Л.Беркута Варшава була досить добрим кар'єрним стартом. М.Кареева, О.Нікітського та І.Філевича як магістрів одразу призначили на посади екстраординарних професорів. Винятком був тільки доцент П.Люперсольський, котрий здобув ступінь магістра ще у травні 1869 р., обіймаючи посаду викладача Санкт-Петербурзької Ларінської гімназії. Екстраординарним професором учений став лише в липні 1872 р., тобто через чотири місяці роботи в університеті⁸². Приват-доценти й доценти інших університетів імперії призначались у Варшаві зазвичай на посади екстраординарних професорів (серед істориків це були Д.Петрушевський, М.Арістов, Г.Писаревський) або в.о. екстраординарних професорів (Д.Цветаев)⁸³. До цієї групи слід також зарахувати колишнього викладача Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька І.Козловського⁸⁴. Щодо викладачів Варшавської головної школи (Ю.Ковалевського, А.Павінського, А.Копилова), то їх залишили на тих самих посадах, які вони обіймали перед її реорганізацією⁸⁵.

Може скластися враження, що лише Г.Зенгер не скористався зі свого переїзду до Варшави, оскільки перед цим протягом 1877–1885 рр. учений був в.о. екстраординарного професора кафедри загальної історії Ніжинського історико-філологічного інституту, а у Варшавському університеті його запросили тільки на в.о. доцента тієї самої кафедри (хоча він завжди цікавився римською філологією)⁸⁶. Пояснення слід шукати в постаті М.Лавровського, який протягом 1875–1882 рр. був директором згаданого інституту, а з 1883 р. – ректором Варшавського університету⁸⁷. Знайомство з ним вочевидь вплинуло на подальшу долю Г.Зенгера, тим більше, що по Ніжину вчений мав знати також А.Будиловича – іншого філолога, якого перетягнули до Варшави. Можливо, саме цим двом особам Г.Зенгер завдячував своїм просуванням по службі. Нагадаємо, що в 1886 р. вчений став в.о. доцента, 1887 р. – екстраординарним, 1894 р. – ординарним професором кафедри римської філології, згодом – деканом історико-філологічного факультету (1896 р.) і ректором Варшавського університету (1897 р.), а в 1900 р. – куратором Варшавського навчального округу⁸⁸.

⁸² РГИА. – Ф.733. – Оп.137. – Ед.хр.445. – Л.8 об. – 10; Оп.150. – Ед.хр.470. – Л.195^в об. – 195^г; Оп.152. – Ед.хр.122. – Л.17 об. – 20; Оп.225. – Ед.хр.28. – Л.58 об. – 62; Оп.226. – Ед.хр.241. – Л.35 об. – 37; Ед.хр.342. – Л.65 об. – 69; Ф.740. – Оп.31. – Ед.хр.290. – Л.17 об. – 18.

⁸³ Там же. – Ф.733. – Оп.121. – Ед.хр.517. – Л.8 об. – 10; Ф.740. – Оп.17. – Ед.хр.138. – Л.8 об. – 10; Оп.21. – Ед.хр.842. – Л.14 об. – 16; Оп.25. – Ед.хр.398. – Л.15 об. – 16.

⁸⁴ Там же. – Ф.740. – Оп.8. – Ед.хр.54. – Л.159 об. – 160.

⁸⁵ Там же. – Ф.733. – Оп.46. – Л.73 об. – 78; Оп.150. – Ед. хр.1058. – Л.15 об. – 18; Оп.225. – Ед.хр.225. – Л.28 об. – 29.

⁸⁶ Там же. – Оп.150. – Ед.хр.1058. – Л.36 об. – 39.

⁸⁷ Там же. – Оп.121. – Ед.хр.698. – Л.7 об. – 11.

⁸⁸ *Gaukowski R. Poczet rektorów UW: Grigorij Eduardowicz Zenger – rektor minister // Uniwersytet Warszawski. – 2008. – №5 (35). – Marzec. – S.34; Зенгер Григорий Эдуардович // Шилов Д.Н. Государственные деятели Российской империи... – С.287.*

Колективний портрет варшавських істориків не буде повним без згадки про їх позауніверситетську діяльність. Найчастіше це була праця у середній і вищій школі, бібліотеках чи архівах. Так, Д.Цветаев викладав у Варшавському Олександрівсько-Маріїнському інституті, Л.Беркут – на вищих жіночих курсах, М.Барсов сімнадцять років був бібліотекарем університетської книгозбірні, А.Павінський працював архівістом, а з 1875 р. – директором Головного архіву давніх актів⁸⁹.

Як відомо, особливістю російської схеми наукової атестації було встановлення відповідності між науковими ступенями й класними чинами «Табелі про ранги». Викладачі історичного відділення Варшавського університету нагороджувалися чинами від колезького секретаря, титулярного радника, колезького асесора, надвірного, колезького радника, статського, дійсного таємного до таємного радників. Зауважимо, що до чину таємного радника дослужилися Ю.Ковалевський (1872 р.) і Г.Зенгер (1902 р.)⁹⁰, а до дійсного таємного радника – А.Копилов (1878 р.), П.Люперсольський (1882 р.), О.Нікітський (1883 р.), А.Павінський (1889 р.), Д.Цветаев (1895 р.), М.Любович (1902 р.) та І.Філевич (1903 р.)⁹¹. Щодо нагород, то найчастіше варшавські історики отримували ордени Св.Анни, Св.Станіслава, рідше – Св.Володимира. Після 1863–1864 рр. викладачам, які розпочали працювати ще у Варшавській головній школі чи на території Північно-Західного краю, вручалася також медаль «У пам'ять приборкання польського заклоту 1863–1864 рр.». Нею, зокрема, відзначили Ю.Ковалевського (1865 р.) і М.Барсова (1867 р.)⁹².

Окрім цього, учених могли обирати членами російських і закордонних наукових товариств, академій наук, також їм надавали ступінь почесного доктора. Наприклад, А.Павінський був членом Московського археологічного товариства (1876 р.), Товариства португальських публіцистів і письменників у Лісабоні (1882 р.), Товариства історії та старожитностей російських при Московському університеті (1884 р.), Одеського товариства історії і старожитностей (1888 р.), Історичного товариства при Санкт-Петербурзькому університеті (1890 р.). Окрім цього, 1892 р. його обрали членом-кореспондентом Югославської академії у Загребі та Краківської академії наук⁹³.

Таким чином, ми спробували накреслити колективний портрет істориків Імператорського Варшавського університету. Виявилось, що троє з шістнадцяти викладачів кафедр загальної та російської історії були працівниками місцевої головної школи. І хоча цієї підстави недостатньо, щоби говорити про певний зв'язок між нею та університетом, слова колишнього студента згаданої школи

⁸⁹ РГИА. – Ф.733. – Оп.150. – Ед.хр.1058. – Л.20 об. – 23; Оп.152. – Ед.хр.122. – Л.77; Оп.225. – Ед.хр.28. – Л.60 об. – 70; *Юркова О.В.* Беркут Леонід Миколайович. – С.154.

⁹⁰ РГИА. – Ф.733. – Оп.128. – Ед.хр.46. – Л.79–80; Зенгер Григорій Едуардович // *Шилов Д.Н.* Государственные деятели Российской империи... – С.287.

⁹¹ РГИА. – Ф.733. – Оп.150. – Ед.хр.470. – Л.195^а об. – 195^б; Ед.хр.1058. – Л.29 об. – 30; Оп.152. – Ед.хр.122. – Л.24 об. – 26; Оп.225. – Ед.хр.225. – Л.30 об. – 31; Ед.хр.342. – Л.73 об. – 74; Ф.740. – Оп.21. – Ед.хр.842. – Л.19 об. – 20; Оп.31. – Ед.хр.290. – Л.27 об. – 28.

⁹² Там же. – Ф.733. – Оп.128. – Ед.хр.46. – Л.74 об. – 75; Оп.225. – Ед.хр.28. – Л.60 об. – 61.

⁹³ Там же. – Оп.150. – Ед.хр.1058. – Л.23 об. – 31, 277 об. – 278; *Kochanowski J.K.* Adolf Pawiński. 1840–1896 // *Album biograficzne zasłużonych Polaków i Polek wieku XIX.* – Т.2. – Warszawa, 1903. – S.410; *Członkowie Akademii Umiejętności oraz Polskiej Akademii Umiejętności 1872–1952* / Oprac. E.H.Nieciowa. – Wrocław [et al.], 1973. – S.102.

Б.Хлебовського дають змогу зробити такий висновок відносно всього вишу. Він, зокрема, підкреслював, що перетворення школи на університет не паралізувало її впливу, оскільки значна частина колишніх професорів на початку працювала в новому закладі, зокрема на правничому та медичному факультетах⁹⁴. Якщо поглянути на спільні риси істориків Варшавського університету, то перш за все це були православне віросповідання й місце народження. Як удалося з'ясувати, практично всі вони (окрім А.Павінського) походили з європейської частини Російської імперії, причому п'ятеро з них – з південно-західних і один – із північно-західних губерній. Зазвичай це були вихідці зі спадкових дворян, міщан чи священицьких родин. Студювали вони в київському Університеті св.Володимира або в петербурзьких навчальних закладах. Ступінь магістра здобували у Санкт-Петербурзі та Києві, натомість докторську дисертацію найчастіше захищали в Московському, Санкт-Петербурзькому, Київському і Казанському університетах. Більшість істориків розпочинали викладати в університеті зі ступенем магістра, проте науковий ступінь доктора практично всі здобували, працюючи у Варшаві. Аналізуючи вік учених, удалося з'ясувати, що п'ятеро з них приїхали до столиці підросійської Польщі перед своїм тридцятиліттям, а дев'ятеро мали від 30 до 40 років. Викладати вони починали зазвичай як в.о. доцента чи в.о. екстраординарного професора, і просувалися далі кар'єрними щаблями. Встановлення ж середньої тривалості праці істориків ускладнюється тим, що в деяких випадках різниця була досить великою (від 2 до 35 років, а якщо брати до уваги період евакуації університету – то й ще більше). Загалом лише шестеро професорів працювали понад 13 років, інші викладали у Варшаві від 2 до 9 років. Вочевидь, друга група дивилася на заклад як на місце тимчасової роботи. Утім, підсумовуючи, слід наголосити, що практично для всіх викладачів двох історичних кафедр робота в Імператорському Варшавському університеті стала важливим етапом в їхніх академічних кар'єрах.

⁹⁴ Chlebowski B. Znaczenie Szkoły Głównej warszawskiej w dziejach umysłowości i nauki polskiej: Odczyt wygłoszony na publicznem posiedzeniu Towarzystwa Naukowego Warszawskiego w dniu 25 listopada r. 1912. – Warszawa, 1912. – S.15.

The purpose of the article is to create a prosopographic portrait of the historians of Warsaw Imperial University (1869–1915). The author studies the main sources of staffing the departments of Russian History and General History, analyzes the specific characters of their personnel and peculiarities of the relationships between the historians. Special attention is paid to the elucidation of Warsaw University's role in the academic careers of the professors.

